De botsing der beschavingen als zichzelf vernietigende voorspelling

Jan Dirk Snel

Samuel Huntington was niet de eerste die op het idee kwam dat er zich frictie tussen beschavingen kan voordoen. Terecht wijst Michiel Leezenberg er in zijn artikel, ‘Bin Laden is het met hem eens’ (***NRC Handelsblad*** 2.1.09) op dat de onlangs overleden Amerikaanse politicoloog het cruciale begrip ‘botsing der beschavingen’ aan Bernard Lewis ontleende. Deze emeritus hoogleraar geschiedenis van het Midden-Oosten in Princeton gebruikte de uitdrukking in 1990 in zijn artikel ‘The Roots of Muslim Rage’, dat hij later opnam in zijn bundel ***From Babel to Dragomans*** (2004).

In dat inmiddels bijna twee decennia oude essay probeert Lewis de woede te verklaren die zich in een deel van de islamitische wereld richt tegen het Westen en tegen Amerika in het bijzonder. Nadrukkelijk heeft hij het niet generaliserend over álle moslims. Lewis constateert dat er naast het fundamentalisme ook meer tolerante en open krachten bestaan en hij hoopt dat die op den duur prevaleren.

Modernisering en secularisering hebben een deel van de moslims geestelijk berooid achtergelaten, legt Lewis uit. Vanzelfsprekende opvattingen over de wereld, verwachtingen over de toekomst, de eigen waardigheid, alle traditionele waarden worden ondergraven door de vreemde krachten uit het Westen. Het ressentiment dat aldus gevoed werd, kreeg in het islamitisch fundamentalisme een nieuwe bedding en een doel. Zelfs bedreigingen die uit andere hoek komen, betoogt Lewis, worden omgezet in protesten tegen met name de Verenigde Staten. Anders dan Leezenberg meent, stelt Lewis anti-Amerikanisme daarbij overigens niet zonder meer retorisch gelijk aan antiwesterse sentimenten in het algemeen. Hij problematiseert de relatie juist, maar constateert dat Amerika als de krachtige leider van het Westen vaak een bijzondere aandacht op zich vestigt.

En dan merkt hij op dat ‘we te maken hebben met een stemming en een beweging die het niveau van gewone problemen en politieke oplossingen en de regeringen die zich daarmee bezig houden, verre te boven gaan. Dit is niet minder dan een

botsing van beschavingen - de misschien irrationele maar zonder meer historische reactie van een oude rivaal tegen onze joods-christelijke traditie, onze hedendaagse seculiere werkelijkheid en de wereldwijde verbreiding van beide.'

Als Leezenberg schrijft dat Bernard Lewis de anti-Amerikaanse geluiden 'uitsluitend uit eeuwenoude theologische rivaliteiten' verklaart, is dat te kort door de bocht. Hij heeft meer gelijk als hij het vervolgens in strijd daarmee heeft over 'islamitische jaloezie over het achterblijven ten opzichte van de moderniserende Westerse wereld'. Het gaat inderdaad om iets nieuws, om een reactie op recente ontwikkelingen. Hoe kan het dat een cultuur die zich eeuwenlang als de grootste kon beschouwen, ineens zo achteraan komt? Met zijn nadruk op de hedendaagse vernedering wekt Lewis juist begrip voor de fundamentalistische wrok.

Nog belangrijker is wat Lewis onmiddellijk op zijn constatering over de botsing tussen beschavingen laat volgen: 'Het is van cruciaal belang dat wij van onze kant ons niet laten provoceren tot een even historische, maar ook even irrationele reactie op deze rivaal.' Verderop betoogt Lewis dat het hier om een interne strijd gaat 'waar wij in het Westen niets of weinig aan kunnen doen'. Zelfs een poging om de gematigde krachten te helpen kon wel eens verkeerd uitpakken, denkt hij. Het betreft hier zaken die moslims zelf onderling moeten uitmaken. 'En in de tussentijd moeten we aan alle kanten zorgvuldig het gevaar van een nieuw tijdperk van religieuze oorlogen proberen te vermijden'.

Kortom, Lewis roept bepaald niet op om de confrontatie te zoeken. Hij doet het tegendeel: hij spoort aan tot meer studie en begrip voor andere culturen - en hoopt dat ook elders op den duur meer begrip voor de Westerse manier van kijken zal ontstaan. Het is in die zin dat Huntington zich in zijn - overigens terecht omstreden - analyse van de feitelijke verhoudingen in de internationale wereld bij Lewis aansloot. Zijn intentie was om te voorspellen en te waarschuwen. Huntington bepleitte een non-interventionistische buitenlandse politiek, waarbij mogelijke conflicten behoedzaam vermeden werden. Elke cultuur moest volgens hem maar een eigen weg naar de moderniteit zien te vinden. Zoals Sjoerd de Jong terecht constateerde (***NRC Handelsblad*** 29.12.08) terecht constateerde, was Huntington wars van elk liberaal triomfgevoel na afloop van de Koude Oorlog. Zelf heb ik in een gelijksoortige interpretatie de nadruk gelegd op Huntingtons cultuurrelativisme (***Trouw*** 30.12.08).

Door de wijze waarop Leezenberg islamitische reacties, die Huntingtons intenties kennelijk verwaarlozen, weergeeft, wekt hij te zeer de indruk dat Huntington

stiekem een oorlogshitser was. Osama Bin Laden mag dan wel in de waan verkeren dat hij het met Huntington eens is, dat kan alleen omdat hij hem volkomen verkeerd begrijpt. Bin Laden viel Amerika aan, Huntington wilde militaire confrontaties juist vermijden.

Leezenberg is niet de eerste die meent dat Huntingtons theorie de 'trekken van een ***self-fulfilling prophecy***' vertoont. Huntingtons oude Democratische makker Zbigniew Brzezinski, met wie hij zowel als geleerde als in het Witte Huis onder Jimmy Carter samenwerkte, merkte in zijn boek ***The Choice. Global Domination or Global Leadership*** (2004) hetzelfde op. Maar daarmee is die vrees nog niet onderbouwd.

Huntingtons beschrijving en waarschuwing werkt eerder omgekeerd, als een ***self-defeating prophecy.*** Niets maakt dat duidelijker dan de Amerikaanse inval in Irak in 2003. President Bush en zijn beleidsmakers hadden verwacht dat de Irakezen de Amerikaanse troepen als bevrijders vrolijk zwaaiend met vlaggetjes zouden verwelkomen. Zij dachten dus nadrukkelijk niet dat ze een strijd tegen een andere beschaving voerden, maar dat ze iets kwamen brengen, vrijheid en democratie, waar iedereen smachtend op zat te wachten. Als ze zich meer van Huntingtons waarschuwingen aangetrokken hadden, zouden ze zich mogelijk wel twee keer hebben bedacht.

Als Leezenberg beschrijft hoe scribenten uit alle mogelijke hoeken van de islamitische wereld, liberale, linkse zowel als fundamentalistische, in Huntingtons stelling toch een soort rechtvaardiging van het Amerikaanse beleid zien, dan bevestigt dat eerder het relatieve gelijk van de beschrijvingen van Lewis en Huntington. Om een inval die zo opvallend niet tegen een andere beschaving gericht was, toch zo te zien, moet je wel een zeer gekleurde, culturalistische bril op hebben.

Maar met dat deelgelijk is Huntingtons theorie nog niet gered. Met veel empirisch materiaal toont hij aan dat er op de breukvlakken van culturen soms conflicten kunnen ontstaan. Maar die ontstaan ook elders waar zich, vooral binnen staten, allerlei verschillen voordoen. En nog nergens is gebleken dat rondom conflicthaarden hele culturen zich groeperen tegen andere. Omdat de islamitische wereld ongeveer midden tussen drie werelddelen in ligt en dus vele grensgebieden met andere culturen kent - in ieder geval de Afrikaanse, de Westerse (Europese), de Oosters-orthodoxe en de hindoeïstische - kent, doen zich op de randen van***Dar al Islam,*** het huis van de islam vanzelfsprekend allerlei conflicten voor. Maar

hoewel het besef van de ***oemma***, de islamitische gemeenschap, onder moslims soms vrij sterk is, is er geen sprake van dat ‘de’ islam zich massief en eensgezind tegen andere culturen keert.

De waarde van Huntingtons theorie is beperkt, maar de waarschuwende werking is sterk. Geen enkele verantwoordelijke politicus in het Westen streeft een botsing tussen culturen na. Het tegendeel is eerder waar: men probeert die juist te vermijden. En gelukkig geldt dat ook voor het overgrote deel van de beleidsmakers in de rest van de wereld, inclusief de diverse wereld van de islam. Juist het onbegrip heeft Huntingtons voorspelling volkomen weerlegd.

Jan Dirk Snel is historicus en publicist.

Reactie Michiel Leezenberg: Mijn artikel in ***NRC*** ging niet in eerste instantie over Huntington, laat staan over diens inspiratiebron Bernard Lewis, maar over de reacties uit de islamitische wereld op Huntingtons stelling. Dat die reacties hem en Lewis misschien teveel als oorlogshitsers voorstellen is spijtig, maar daar valt niks aan te doen. Wat Snel echter lijkt te missen is dat veel moslimauteurs dat beschavingsgepraat als een ideologische versluiering van Amerikaans imperialisme zien - en dat is precies wat Lewis’ artikel probeert te verdonkeremanen. ‘The Roots of Muslim Rage’ suggereert dat anti-Amerikaanse sentimenten in het Midden-Oosten in laatste instantie helemaal niets met Amerikaans beleid te maken hebben, maar uitsluitend door een irrationele ‘woede’ zouden worden gedreven. De ideologische motieven van deze redenering zijn overduidelijk: ze pleiten Amerika en andere westerse mogendheden vrij van elke betrokkenheid bij of (mede-)verantwoordelijkheid voor de huidige situatie.

Het voornaamste probleem van Lewis’ doctrine is echter dat ze door geen concrete bewijzen wordt gestaafd. Zelf geeft Lewis geen voorbeelden van hedendaagse auteurs die een razende afgunst op de westerse moderniteit vertonen; en de auteurs uit het verleden die wèl de vraag stelden waarom de wereld achterop geraakt was (zoals Mohammed Abduh en Farah Antoun) waren geen anti-westerse fanaten, maar juist hervormers die de oorzaken ervan eenduidig in de islamitische wereld legden. Velen (onder wie ondergetekende, in ***NRC Handelsblad*** van 25.3.05) hebben al gewezen op deze en andere mankementen van Lewis’ doctrines. Dat maakt het des te schrijnender dat ze door talrijke opiniemakers (onder wie filosofen als John Rawls, Jürgen Habermas en Avishai Margalit en literatoren als Hans Magnus Enzensberger en Ian Buruma) kritiekloos worden overgenomen.